

Слободан Ч. Антонић¹
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

327.2(100)"19/20"
323.2(497.11)"200/202"
316.422.6(497.11)"200/202"
Оригинални научни рад
Примљен 28/11/2022
Измењен 22/12/2022
Прихваћен 22/12/2022
doi: [10.5937/socpreg56-41448](https://doi.org/10.5937/socpreg56-41448)

КОМПРАДОРИ КАО ДЕО ТНКК: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ²

Сажетак: У првом делу чланка даје се теоријски оквир и износе економски и политички разлози зашто се Србија може сматрати „неформалном”, „структуралном” или „постмодерном” колонијом. Објашњава се стандардни начин црпљења вишка из земаља (полу)периферије светског капиталистичког система, и у том смислу, на примеру Србије показује се шта је једна од кључних функција компрадора. У другом делу чланка даје се преглед ставова друштвених научника у Србији који су применили концепцију компрадорске буржоазије (или компрадорске елите), као дела глобалне класне структуре, на савремено српско друштво. Разматрају се и неке концептуалне недоумице, као и могућност даљег теоријског и искуственог истраживања овог питања у српској социологији.

Кључне речи: транснационална капиталистичка класа (ТНКК), неоколонијализам, компрадорска елита, уланчани монополизам, светски капиталистички систем

СРБИЈА КАО НЕФОРМАЛНА КОЛОНИЈА

По класичном одређењу Нкрумаха (Nkrumah, 1965, p. ix), „суштина неоколонијализма јесте да је држава само формално независна и да има све спољне знакове међународног суверенитета, а у стварности се њеним економским системом и њеном политиком управља споља”. Исто одређење понавља данас и Спивакова (Spivak, 1999, p. 3) кад каже да је неоколонијализам „претежно економски, а не претежно територијални подухват империјализма”.

Неоколонијализам је друга страна „неформалног империјализма” (Gallagher and Robinson, 1953, p. 1). Незванична империја влада ресурсима, тржиштем и

¹ santonic@f.bg.ac.rs

² Овај чланак је резултат рада на пројекту који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200163).

радном снагом формално независне, али знатно слабије државе обезбеђујући да економски интереси супериорне нације буду изнад интереса домаћег становништва. Неформална империја поседује *ефективну моћ крајњеї вейта* за кључна питања: од спољне и унутрашње политике до економије – посебно за јавне финансије и банкарски сектор (Osterhammel, 1986, pp. 298–299). Главно средство застрашивања је претња политичким и економским санкцијама, а главни управљачки инструмент је колаборација дела домаће економске и политичке елите, која је у интересној симбиози са структурама империје (Barton and Bennett, 2010, p. 67). На крају батине је војна интервенција, која се предузима тек местимично како би се егземплярно пацификовала „одметнута држава” (Darwin 1997, p. 614).

Парњак незваничној империји је *незванична колонија* (Winn, 1976, p. 126). Амбасадор супериорне нације често постаје прави незванични проконзул у подложничкој земљи (Osterhammel, 1986, p. 299). И док се у класичној колонији доминација остварује преко непосредне *управе*, у неформалној колонији господство се заснива на непосредном *утицају* (Barton, 2014, p. 16). Предмет утицаја првенствено је *елиѝа*. Империјална елита тежи да доминантно утиче на регрутовање, вредности и понашање домаће елите, чак и да обликује њен идентитет (Barton, 2014, p. 17). Ако у томе успе, настаће *комѝрагорска елиѝа* (опширније у Antonić, 2022b), која заједно с елитом неформалне империје чини *имѝеријалну мрежу* (Barton, 2014, p. 23).

Да је и Србија неформална (структурална, постмодерна) колонија, сматрају бројни аутори из друштвених и хуманистичких наука (на пример: Antonić, 2022b; Stojanović, 2022; Ćirjaković, 2022; Dušanić, 2020/2; Katić, 2018; Lompar, 2018; Vladušić, 2018; Ružičić, 2017; Šutović, 2017; Arsenijević Mitrić, 2016; Vidojević, 2015; Vratuša, 2013; Šuvaković, 2013; Anđelković, 2013; Brdar 2012). Србија је у неоколонијални положај допела након обарања Слободана Милошевића, лидера Социјалистичке партије Србије. Дан антимилошевићевског преврата, 5. октобар 2000, „слободно се може назвати *колонијалном контрареволуцијом*, после које је српско друштво запало у економску и политичку (полу)колонијалну зависност” (Antonić, 2020, str. 68).

За време Милошевића свега 15% запослених радило је у приватном сектору (1999; SGS, 2000, str. 77). После 5. октобра извршена је брутална приватизација, након које су страни капиталисти постали власници највећег дела српске привреде. Приватни сектор је до 2020. године (последњи подаци званичне статистике) нарастао на 74% запослених (SGS, 2021, str. 79). Од 2002. до 2015. продато је 3.047 домаћих предузећа за 3,6 милијарди евра, „што је будзашто” (Radenković, 2017, str. 62). „Странцима је продато готово све што су желели да купе, по ценама по којима су то желели” (Dušanić, 2020/1, str. 198). Израчунато је да је укупан износ трансакција током српске приватизације износио око пет милијарди евра, од чега су странци купили предузећа за 4,1 милијарду, а домаћи капиталисти за 0,9 милијарди (Pavlović, 2018, str. 73). Из тога је закључено да, ако већ говоримо о *иљачкашкој ѝриваѝизацији*, „највећа пљачка у приватизацији била је у корист странаца” (Pavlović, 2018, str. 69; 73).

Статистички завод, који је некада водио евиденцију о структури власништва (домаће – страно; SGJ, 2000, str. 48), то више не ради, нити се у статистичким годишњацима могу наћи подаци за БНП (вредност робе и услуга остварених средствима

у власништву домаћег становништва). Приметна је доминација страног капитала – од 15 највећих извозничких компанија, свих 15 припадају странцима (Beta, 2022). Но, тек поређењем БНП-а с БДП-ом могао би се проценити обим укупног профита исисаног из Србије. Процена је да „одлив капитала (из Србије – С. А) прикупљен по основу дивиденди, реинвестираних профита, камата итд. (у корист странаца – С. А.), у просеку годишње износи преко милијарду евра” (Radenković, 2017, str. 53), чему треба додати још и „две милијарде евра годишње, колико се из Србије одлије кроз трансферне цене” (Radenković, 2017, str. 54–55)³. На основу односа улагања страног капитала и профита, процењено је да је сразмера оплодње страног капитала у Србији 1 : 2,5 (на уложени евро добит од 2,5 евра; Antoniћ, 2020, str. 59), што сасвим одговара Манделовој рачуници сразмере од 1 : 2,5 оплодње америчког капитала у Латинској Америци 1957–1964. године (Mandel, 1971). То је права слика српског (полу)колонијалног статуса, односно полупериферијског положаја данашње Србије у светском капиталистичком систему (Mandić, 2015).

Србија води политику безусловног спољнотрговинског дефицита. Према званичним подацима (Табела 1), разлика између српског увоза и извоза, 2001–2020. износи 129 милијарди долара, што је мањак од 6,5 милијарди долара годишње, или 538,6 милиона долара месечно. Ради поређења, годишњи дефицит Србије у доба социјализма (1988) био је свега 80 милиона долара (Crnomarković, 2010, str. iii). Тих 6,4 милијарде долара годишњег мањка и јесте разлика између привреде у релативно сувереној земљи (каква је била СФРЈ) и привреде у (полу)колонији⁴.

Дефицит од 129 милијарди долара покривен је: 1. дознакама наших радника из иностранства, које су 2001–2020. изнеле 77 милијарди долара⁵; 2. страним кредитима: укупно 38,3 милијарди долара (NBS, 2022); 3. приходом од приватизације: више од 7 милијарди долара⁶. Србија, дакле, за двадесет година, сервисирајући модел привреде (полу)колоније, потрошила је оно што је остало од претходних генерација (приватизација), оно што је зарадило милион сународника из иностранства (дознаке), и оно што ће тек зарадити наредне генерације њених житеља (кредити).

³ Трансферне цене представљају лажно приказивање цена по којима домаћа подружница неке транснационалне компаније купује или продаје производе централи; то значи да се увозне цене надувавају, а извозне багателишу како би се смањило или савим избегао порез на профит; то се, рецимо, види из податка да је извоз из Србије у Аустрију износио 267 милиона евра (2011), али аустријски подаци о увозу из Србије (за исту годину) приказују 385 милиона евра – што значи да је само у Аустрију те године овим путем трансферисано више од сто милиона евра (Radenković, 2017, str. 54).

⁴ То се може видети и ако у три историјске тачке – од којих прве две означавају привреду у сувереној држави – упоредимо разлику између БДП по глави становника Србије и Немачке: Србија 1913 – 39% од немачког, Србија 1960 – 40% од немачког, и Србија данас – 13% од немачког (Marković, 2015).

⁵ Не постоје поуздани подаци о висини дознака; Светска банка даје процену од 54,022 милијарде долара за раздобље 2007–2020. (WB, 2020), што даје годишњи просек од 3,859 милијарди долара; овај просек применио сам на цело раздобље 2001–2020.

⁶ Данас не постоје званични подаци колики су укупни приходи од приватизације (Stevanović, 2020a). Агенција за приватизацију својевремено је објавила да је 2001–2008. Србија приходовала 6,7 милијарди евра од приватизације (B92, 2009).

Постоји више економских показатеља (полу)колонијалног положаја данашње Србије. На пример, банкарски сектор. Док је у Немачкој, Француској или Британији већина банака у власништву домаћег капитала, на ексоцијалистичком истоку Европе доминантан је страни банкарски капитал (Dušanić, 2011). Али, у Србији све банке, осим једне („Поштанска штедионица”), у власништву су иностраних, првенствено евроамеричких структура. Само у једној години стране банке су из Србије извукле 1,5 милијарди евра⁷.

Друго, у Србији страни капиталисти од српске владе добијају 14,5 пута више субвенција за новоотворене погоне него српски капиталисти (Ilić Krsić, 2021). Износ субвенција креће се од 10.000 евра до 142.000 евра по новозапосленом раднику (Lalić, 2021). Тиме стране компаније у Србији практично обезбеђују бесплатну радну снагу за наредних неколико година. Оваква пракса оправдава се тврдњом да се субвенције враћају у виду пореза који плаћа страна компанија. Али, подаци сведоче да је износ субвенција најчешће двоструко већи од плаћеног пореза (Obradović, 2021). Нису доступни подаци колико је до сада Србија дала таквих субвенција. Ипак, 304 потписана уговора 2006–2016. садрже износ од укупно 439 милиона евра (Radenković, 2017, str. 68). Домаћи капиталисти се жале и да велике инфраструктурне послове од државе (тренутно вредни пет милијарди евра) обавезно добијају странци (Stevanović, 2020b), да највећи део профита странац може легално да изнесе из Србије, а домаћи предузетник не може, и да странац јесте, а домаћи капиталиста није ослобођен царине на увоз производне опреме (Marković, 2016a).

Треће, положај домаће радне снаге. Закон о раду 2014. донет је тако што су српске власти „прихватиле 65% препорука Савета страних инвеститора у Србији” повезаних с изменом тог закона – како се похвалила сама председница српског Савета страних инвеститора (*Foreign Investors Council*) (D.I.K. 2017). Влада Србије је платила рекламу на CNN-у, у којој се позива страни капитал да дође у Србију будући да у њој има, како је стајало у реклами, „високостручних, а јефтиних радника” (CNN, 2014, 0:19). Некад и девет десетина запослених код странаца ради на одређено време, што значи – нема синдиката, нема плаћања прековремених сати, нема паузе за тоалет, нема одмора за викенд... Као што је сликовито примећено: „Страни инвеститори осећају се у Србији као британски туристи на Закинтосу: све норме, социјалне, правне и моралне, укинута су, и – идемо!” (Marković, 2016b).

У сфери политике, пак, поредак у Србији неки аутори називају *колонијалном демократијом* (Antonić, 2020; Reljić, 2013; Vodrožić, 2010). На изборима се такмиче странке, али скупштина на политичким прекретницама (2008. или 2012) бира владу тек када се о њој договоре амбасадори и крупни капиталисти (Antonić, 2022c: 164–166). Сматра се да су владе у Србији 2000–2022. мање доносиле стратешке економске одлуке него што су то радили директори из ММФ-а, Светске банке или Савета комесара ЕУ.

Објашњење начина експлоатације неформалних колонија почива на теорији скривеног цеђења или одливања вишка. Економски вишак је „разлика између онога што друштво произведе и трошкова производње” (Baran and Sweezy, 1966, p. 29). То

⁷ Реч је о 2012. години; за ово се сазнало случајно, само захваљујући једном страном истраживању (Nišavić, 2013), пошто систематске јавне евиденције те појаве нема.

није исто што и Марксов вишак вредности из *Капитала* (1867). Код Маркса је вишак вредности разлика између створене робне вредности и вредности репродукције радне снаге. Али, Марксов теоријски модел почива на рикардијанској претпоставци потпуно слободног тржишта. У стварности савремено тржиште се састоји из ланаца различитих прикривених монопола путем којих доминантни економски актери елиминирају конкуритивно тржиште и систематски присвајају неплаћену вредност (*oligopoly capitalism*; Varoufakis, 2021). То омогућава извлачење економског вишка из практично свих чинилаца производње: земље, сировина, рада, енергије, знања, технологије или капитала (Clelland, 2012, p. 197).

Савремени светски капиталистички систем управо се састоји из пирамиде уланчаних монопола, на чијем врху су глобалне компаније, а на дну су локални произвођачи (подизвођачи). На свакој тачки те пирамиде актери, који су изнад (компаније или њихови делови), захваљујући монополском положају, присвајају део вредности коју су створили хијерархијски нижи актери. Класичан случај је компанија „Епл” (*Apple*) и њен производни ланац. Реч је о компанији без сопствене фабрике (*fabless company*). „Епл” је на врху система који чине, редом надолу, фабрике за склапање компоненти, фабрике за производњу компоненти и снабдевачи сировинама. „Епл” контролише дизајн, координира цео производни систем и управља маркетингом и продајом. „Епл” увек ангажује више добављача намећући им се као једини купац, али и постављајући их у међусобно конкурентски положај како би им оборио цену производа. Добављачи морају да притискају своје добављаче, или да обарају цену рада, да руинирају ресурсе и околину, да траже субвенције од државе (општине) и слично. „Епл” даје и кредите добављачима обавезујући их на спуштање цене компонената испод тржишних, пребацујући на њих сав пословни ризик, и дугорочно обезбеђујући потплаћену радну снагу за своје производе. Наизглед, све почива на слободном тржишном уговарању. Али, системски монопол доминантних актера омогућава постојано цеђење (одлив) системске ренте (Clelland, 2014).

Обезбеђење локалних делова система скривених монопола основна је улога компраторске елите. Навешћу сликовити случај из Србије. У лесковачком погону „Јуре” (*Jura Corporation*) радници су се 2016. године побунили због лоших услова рада и малих плата (Bukvić, 2016b). Главни проблем радника био је, заправо, то што нису имали синдикат. А нису га имали зато што је првих шесторо радника, који су покушали да га оснују, отпуштено. Српски закон забрањује отпуштање вођа синдиката у неком предузећу. Али, ових шест радника нису били формално вође, него тек иницијатори. Они су, у складу с прописом, пријавили своју иницијативу надлежном министарству како би се регистровани као синдикат. Но, у Србији постоји пракса да се привилегованим послодавцима из владе дојављују имена иницијатора синдикалног организовања. О томе имамо директно сведочење човека који је био у самом врху администрације (Pavlović, 2018, str. 259; 282). Тако је управа „Јуре” сазнала за имена шесторице радника и одмах су отпуштени – као и сви који су после тога покушали у „Јури” да направе синдикат (Miladinović, 2018)⁸. „Јура” је, иначе, за почетак

⁸ Након што је јавност узнемирио овај случај, допуштено је синдикално организовање у „Јури”. Али, данас је једини синдикалац познат пословодству председник фабричког синдиката, док се „имена свих осталих чланова крију од пословодства како би се избегла одмазда”

рада у Србији (2010), на 32 милиона евра, којима је током приватизације углавном купила постојеће производне погоне, добила државну субвенцију од 28 милиона евра (B92, 2012). Радничка плата у „Јури” и данас је мања од 350 евра, што значи да је субвенцијом од 28 милиона евра „Јура” практично добила за почетак неплаћени рад својих 2.500 радника током 2 године и 8 месеци.

Овде на делу видимо типичну коалицију компрадорске администрације и транснационалних капиталиста. Монопол послодавца над радном снагом обезбеђује се онемогућавањем синдикалног организовања. Цео систем направљен је тако да српски радници немају избора, осим да за страног послодавца раде за минималну надницу, уз објашњење, које им се непрекидно намеће преко идеолошких апарата, да је „то тако у компетитивној економији”. За одржање и оправдање овог система у Србији задужени су *компрадори*.

КОМПРАДОРСКА КОНЦЕПЦИЈА У СРБИЈИ

У Србији је концепцију компрадорске елите (буржоазије) као дела транснационалних капиталистичких структура прва развила социолог Вера Вратуша. Она је као доследни марксиста компрадорску концепцију аналитички користила готово четири деценије (Vratuša, 1983: 164–165; 2007; 2010; 2012; 2013). Вратуша указује на „стратегију планетарне владајуће класе транснационалне олигополистичке финансијске буржоазије да уз помоћ подмићене локалне компрадорске буржоазије” изврши „економску и војну реколонизацију друштава бившег реално постојећег социјализма” (Vratuša, 2010, str. 76). Такође, објашњава Вратуша, „компрадорска буржоазија посредује у спровођењу пљачкашке приватизације и колонијално поробљавајуће распродаје стратешких система”, а то све „за корумпирајућу провизију на приватном рачуну у иностраним банкама” (Vratuša, 2010, str. 73; уп. Vratuša, 2012, str. 235; 263).

У Србији се, сматра Вратуша, „није формирала аутентична национална буржоазија која би била заинтересована за инвестирање у домаћу индустрију замене увоза, за одбрану националног тржишта и његово ширење кроз продор на страна тржишта” (Vratuša, 2010, str. 73; уп. 2012, str. 80; 267; 2013, str. 218). Зато се може рећи да „владајућа класа у Србији” има „превасходно компрадорски карактер” (Vratuša, 2012, str. 235; уп. 267).

„Компадорска буржоазија је попут ‘пете колоне’ спремна да помогне у гушењу отпора домаћег становништва реколонизацији, да посредује у јефтиној распродаји националног богатства које су произвеле претходне генерације и да уништава домаћу производњу путем неограниченог увоза робних вишкова из колонизаторских земаља” (Vratuša, 2013, str. 218).

Реколонизација је управо то „поновно, обновљено, насилно одузимање економског, политичког, културног и војног суверенитета становништву бивших колонија и

(Miladinović, 2022). Локална инспекција рада нема примедбе на стање у „Јури”, што, наравно, није ни у каквој вези са чињеницом да је од „Јуре” добила на поклон два аутомобила (Bukvić, 2016a).

полуколонија”, али „и у појединим бившим друштвима самопрозваног социјализма” (Vratuša, 2013, стр. 219; уп. 221).

И економиста Јован Б. Душанић одмах после 5. октобра упозорио је на то да су економске реформе предвиђене за Србију примереније колонији него сувереној држави. Залагао се да Србија

„треба да избегне судбину великог броја малих и недовољно развијених земаља у којима је национални капитал увучен у службу међународних корпорација стварањем (домаће – С. А) компрадорске елите која, зарад служења транснационалном капиталу, бива укључена у периферни слој светске олигархије” (Dušanić, 2020/2, стр. 51–52).

Душанић је указао и на специфичност новог колонијализма – *добровољности*. А у производњи тог привида од кључне важности били су управо компрадори.

„Савремени (нео)колонијализам много је опаснији и перфиднији него класични. Сада више није неопходно да се изврши класична окупација – војничко заузимање територије. Довољно је на кључна места у малим и слабир државама инсталирати компрадорску квазиелиту. За разлику од класичног колонијализма, који је насилно наметан уз отпор становништва и локалних елита, данас политичка и финансијска квазиелита призива и моли да буде колонизиована” (Dušanić, 2020/2, стр. 9–10).

Произвести компрадорске колаборанте, заправо, јефтиније је него што је била некадашња војна окупација. „Довољно је добро платити само неколико стотина или неколико хиљада компрадора да би се из неразвијених земаља извучили огромни профити, а остала милионска већина домаћег становништва држала у сиромаштву” (Dušanić, 2020/1, стр. 106). А када земља коначно падне под власт глобалне олигархије и домаћих компрадора, њој практично више нема спаса – сиромаштво је њена трајна судбина (Dušanić, 2020/2, стр. 192).

У Србији, од социолога, компрадорску концепцију користио је и Антонић (2012). Он домаће компрадоре и глобалну транснационалну капиталистичку класу види као делове исте класне структуре. Она ужива системску ренту путем експлоатације локалног становништва исисавајући расположиве економске вишкове с одређене територије. Антонић даје слику класне структуре Србије с две осе стратификације (као у етнички подељеним друштвима): једна је доминантна, глобалистичко-компрадорска, а друга подређена, национално-буржоаска (Antonić, 2012b, стр. 45–74). И социолог Љубиша Митровић оцењује да „компрадорска псеудоелита, у служби крупног капитала и међународне финансијске аристократије” ствара „ненародне унутрашње режиме” који се „пре или касније претварају у марионетске слуге страних сила” (Mitrović, 2013, стр. 697). Тако је и у Србији после 2000. године „отворено инаугурисан капиталистички систем периферног типа с владавином тајкуна и компрадорске буржоазије” (Mitrović, 2021, стр. 27; уп. 33, 35). Стога, закључује Митровић, „Србија је у канцама страних корпорација и домаће компрадорске буржоазије” (35–36; уп. 38, 39, 40).

Политиколог Марија Обрадовић у својој монографији о приватизацији у Србији указује на значај компрадорске буржоазије не само током аквизиције средстава за производњу у корист странаца већ и као доцнијег заштитника страних интереса и њихове ефикасне групе за притисак (Obradović, 2016, str. 96). Она сматра да се приватизација у целој Источној Европи „одвијала у интересу међународног финансијског капитала, националних комунистичких номенклатура и домаћих компрадорских буржоазија” (исто, 129; уп. 133), а да је у Србији „друштвени капитал као акумулирани вишак вредности прешао у руке нове компрадорске буржоазије и страног чиниоца” (512). Социолог Зоран Видојевић такође је оценио да је „Србија од Запада добила статус колоније, за шта су одговорне и домаће компрадорске елите” (Vidojević, 2015, str. 189). Тако је и у Србији настао систем чију суштину чини „колонијално-вазални положај, претежно пљачкашка приватизација и диктатура” (Vidojević, 2015, str. 190). Такав систем постоји мање-више у свим „земљама колонијално-периферног неолибералног капитализма”, у којима „глобализација, десувверенизација, колонизација и неолиберализам чине целину” (Vidojević, 2020, str. 29–30).

Интересовање за компрадорску концепцију у српској друштвеној науци показује и недавни превод рада мађарског историчара Мартона Бекеша (Márton Békes), *Ми домороци*, у часопису „Зборник Матице српске за друштвене науке” (Bekeš, 2022; енг. изв. Békes, 2021). Бекешов чланак је преведен будући да говори о некадашњим социјалистичким земљама Источне Европе као о жртвама „меке колонизације и хибридног неоколонијализма” (Békes, 2022, str. 130). „Невидљива глобална империја” (Isto, str. 132, 149) овде делује преко „комрадорске буржоазије” (Isto, str. 140), а пре свега преко „комрадорске интелигенције” (Isto, str. 137), чији је основни задатак да обезбеђује „културну хегемонију“, која је кључна полуга „колонијалне контроле” (Isto, str. 129–130). У том смислу, Бекеш чак говори о компрадорској културалној „самоколонизацији” источноевропских земаља (Isto, str. 140–141; уп. Kiossev, 1995) тврдећи да је први корак отпора „ментална деколонизација” (Isto, str. 148), односно „деколонијација наших умова” (Isto, str. 142; уп. Cabral, 2016, pp. 159–180).

Ово у великој мери одговара увидима помињаних српских социолога, који углавном разликују три слоја компрадора у Србији:

1. *комрадорска економска и њолиничка елита*: директори и менаџери страних компанија у Србији, као и министри и други високи државни службеници који су у интересној симбиози са страним капиталом чинећи горњи стратум локалног сегмента ТНКК;
2. *комрадорска интелекцијација*: медијска, академска и културна елита чија је главна идеолошка функција нормализација (нео)колонијалног положаја Србије односно неки вид аполигије (нео)колонијалног положаја Србије;
3. *комрадорска буржоазија*: домаћи капиталисти интегрисани у империјалну мрежу уланчаних монопола, као и део стручњака и виших службеника запослених у страним компанијама.

Иако се у кругу друштвених и хуманистичких научника у Србији све чешће расправља о њеном (нео)колонијалном статусу, не постоји слагање о томе у односу на коју је земљу (или у односу на који блок земаља) Србија у колонијалном положају. Социолог Миодраг Ранковић Србију види као жртву првенствено америчког

хегемонизма и империјализма (Ranković, 2013, 2011, 2009, 2002, 1999), док социолог Јово Бакић износи оцену да је „Србија колонија не само САД и ЕУ, већ и Русије и Кине” (FoNet, 2021). Међутим, од страног капитала који је у Србију ушао 2010–2020, 67,6% долази из ЕУ, 9,3% из Русије, 4,3% из Кине и 2,3% из САД (СДИ, 2020). Србија је у економском погледу под јасном доминацијом ЕУ, док у медијској сфери ЕУ дели утицај са САД. Само једна америчка агенција (USAID) 2001–2019. уложила је 140 милиона долара у српске медије и НВО (Komarčević, 2022). САД војно контролише и јужну српску покрајину (Vuletić, 2013, стр. 262), и има снажан утицај на српску политику (Antonić, 2022c). Заправо, украјинска криза показала је хијерархију моћи у Европи пошто су земље ЕУ на своју штету принуђене да следе америчку политику оштрих санкција према Русији (Dimitrijević & Dželetović, 2022, стр. 763–764; Svetković, 2022, стр. 836), док се исти безобзирни притисак да се на сопствену штету уведу санкције даље преноси из ЕУ надоле, између осталог, и ка Србији.

Премда у Србији до сада није било посебних социолошких истраживања компрадурске фракције ТНКК, налази искуствених истраживања указују на процес дивергирања елите и грађана на политичком, економском, културном и социјалном плану (Pešić, 2018). То је важан показатељ различитих, па и супротстављених интереса горњих и доњих слојева, што чини нужни услов класне идентификације. У феномену компрадорства постоји, међутим, и изражена статусна димензија, поготову када је реч о компрадурској интелигенцији. Због тога би свако даље истраживање феномена компрадорства у Србији морало да садржи елементе не само класне већ и статусне анализе (Antonić, 2022a, стр. 111–131). Таквим истраживањем могла би се проверити и поменута хипотеза о могућој двогубој оси стратификације у данашњој Србији, и то првенствено када је реч о вишим и средњим слојевима (глобалистичко-компрадорска и национално-буржоаска оса).

ЗАКЉУЧАК

Србија има развијену мрежу социолошких установа (од четири универзитетска и два институтска центра) способну да теоријски до краја уобличи синтетички приступ неоколонијалном положају Србије (преко светскосистемске теорије и концепције ТНКК), из којег би онда могла да произађу и одговарајућа искуствена истраживања. Међутим, теоријски и истраживачки фокус већег дела српске социолошке заједнице усмерен је на друга, често и не превише значајна питања (Antonić, 2022a, стр. 8; 2012a, стр. 39–68), због чега је и примена неоколонијално-компрадорске парадигме на савремено српско друштво још увек недовољно присутна. То је отуда што већина српских социолога или не оцењује положај Србије као неоколонијални, или стога што сматра да је реч о претешком питању било за теоријску рефлексију, било за искуствено истраживање. У сваком случају, интензивнији колективни рад на овој теми, од теоријске дебате до концеповања и извођења искуственог истраживања, остаје као један од могућих наредних задатака српске социолошке заједнице.

Slobodan Č. Antić
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

COMPRADORS AS PART OF TCC: THE CASE OF SERBIA¹

(Translation *In Extenso*)

Abstract: In the first part of the article, the theoretical framework is given, and the economic and political reasons are presented as to why Serbia can be considered an “informal”, “structural” or “postmodern” colony. The standard method is explained of extracting surplus from the (semi)periphery countries of the world capitalist system and, in this respect, the example of Serbia is used to show what one of the key comprador functions is. The second part of the article provides an overview of the viewpoints of social scientists in Serbia who applied the concept of the comprador bourgeoisie (or comprador elite) as part of the global class structure to contemporary Serbian society. Some conceptual dilemmas are also considered, as well as the possibility of further theoretical and empirical research of this issue in Serbian sociology.

Keywords: transnational capitalist class (TCC), neocolonialism, comprador elite, chained monopolism, world capitalist system

SERBIA AS AN INFORMAL COLONY

According to the classical definition by Nkrumah (Nkrumah, 1965, p. ix), “the essence of neocolonialism is that the State which is subject to it is, in theory, independent and has all the outward trappings of international sovereignty. In reality, its economic system and thus its political policy is directed from outside”. Today, the same definition is repeated by Spivak (Spivak, 1999, p. 3) who says that neocolonialism is “the largely economic rather than the largely territorial enterprise of imperialism”.

Neocolonialism is the other side of “informal imperialism” (Gallagher and Robinson, 1953, p. 1). An informal empire rules resources, the market and labour of a formally independent, but much less powerful state by ensuring that economic interests of a superior nation are above the interests of domestic population. An informal empire has the *effective*

¹ This article is the result of the work on the project financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, within the financing of scientific-research work at the University of Belgrade – the Faculty of Philosophy (Agreement No. 451-03-68/2022-14/200163).

power of the final veto for key matters: from foreign and internal politics to economy – particularly for public finance and the banking sector (Osterhammel, 1986, pp. 298-299). The main means of intimidation is a threat by political and economic sanctions, while the main managing instrument is collaboration of part of economic and political elite that is in an interest symbiosis with the structures of the empire (Barton and Bennett, 2010, p. 67). At the end of the stick there is military intervention, which is undertaken only sporadically with the aim of exemplary identification of the “rogue state” (Darwin 1997, p. 614).

The counterpart to the informal empire is an *informal colony* (Winn, 1976, p. 126). The ambassador of a superior nation often becomes a real informal proconsul in the subject country (Osterhammel, 1986, p. 299). While in a classic colony domination is achieved through direct *governance*, in an informal colony lordship is based on a direct *influence* (Barton, 2014, p. 16). The subject of such influence is primarily the *elite*. The imperial elite strives to influence dominantly the recruitment, values and behaviour of the domestic elite, and even to form its identity (Barton, 2014, p. 17). In case it succeeds in it, the *comprador elite* will emerge (more in Antonić, 2022b), which, together with the informal imperial elite forms an *imperial network* (Barton, 2014, p. 23).

That Serbia is also an informal (structural, postmodern) colony is believed by a number of authors from social sciences and humanities (e.g.: Antonić, 2022b; Stojanović, 2022; Ćirjaković, 2022; Dušanić, 2020/2; Katić, 2018; Lompar, 2018; Vladošić, 2018; Ružičić, 2017; Šutović, 2017; Arsenijević Mitrić, 2016; Vidojević, 2015; Vratuša, 2013; Šuvaković, 2013; Anđelković, 2013; Brdar 2012). Serbia came to its neocolonial position after the overthrow of Slobodan Milošević, leader of the Socialist Party of Serbia. The day of anti-Milošević coup, 5th October 2000, “may rightfully be called a *colonial counterrevolution*, after which Serbian society sank into economic and political (semi)colonial dependence” (Antonić, 2020, p. 68).

During Milošević’s rule, only 15% of employees worked in the private sector (1999; SGS, 2000, p. 77). After 5th October, brutal privatization ensued and then foreign capitalists became owners of the largest part of Serbian economy. Until 2020 (according to the most recent official statistical data) the private sector reached 74% of employees (SGS, 2021, p. 79). Between 2002 and 2015, as many as 3,047 Serbian enterprises were sold for €3.6 billion, “which is extremely cheap” (Radenković, 2017, p. 62). “Foreigners were sold almost everything they wanted to buy, at prices they wanted” (Dušanić, 2020/1, p. 198). It has been calculated that the total amount of transactions in the course of Serbian privatization was about five billion euros, out of which foreigners bought enterprises for 4.1 billion, while Serbian capitalists paid 0.9 billion euros for them (Pavlović, 2018, p. 73). It was concluded that, if we speak of *predatory privatization*, “the greatest robbery in privatization was to the benefit of foreigners” (Pavlović, 2018, p. 69; 73).

The Statistical Office, which used to keep records of the ownership structure (domestic– foreign; SGJ, 2000, p. 48), does not do it any longer, and in the statistical yearbooks it is impossible to find data regarding GNP (the value of goods and services realized by the funds owned by domestic population). There is evident domination of foreign capital – out of 15 largest export companies, all of them belong to foreigners (Beta, 2022). However, only when we compare GNP with GDP it is possible to estimate the scope of the total profit taken out from Serbia. It is estimated that “the outflow of capital (from Serbia, added by the author), collected from dividends, reinvested profits, interest etc. (to the benefit of foreigners, added by the author), is on average more than one billion euros per year” (Radenković, 2017, p.

53), where it should also include “two billion euros per year, or the amount flowing out from Serbia through transfer prices” (Radenković, 2017, pp. 54-55)². Based on the ratio between foreign capital investments and profits, it is estimated that the proportion of foreign capital enlargement in Serbia is 1:2.5 (or 2.5 euros gained from every invested euro; Antičić, 2020, p. 59). This perfectly corresponds to Mandel’s calculation of proportion of 1:2.5 regarding American capital enlargement in Latin America in the period 1957–1964 (Mandel, 1971). That is a true picture of Serbian (semi)colonial status, i.e., semi-peripheral position of today’s Serbia in the world capitalist system (Mandić, 2015).

Serbia pursues the politics of unconditional foreign trade deficit. According to the official data (*Table 1*), the difference between Serbian imports and exports was \$129 billion in 2001-2020, which is a deficit of \$6.5 billion per year, or \$538.6 million per month. For the sake of comparison, Serbia’s annual deficit in the era of socialism (1988) was only \$80 million (Crnomarković, 2010, p. iii). The amount of the annual deficit of \$6,4 billion is actually the difference between economy in a relatively sovereign country (as the Socialist Federal Republic of Yugoslavia used to be) and economy in a (semi)colony³.

The deficit of \$129 billion was covered by: 1. remittances of our workers from abroad, which amounted to \$77 billion in 2001-2020⁴; 2. foreign loans of \$38.3 billion in total (NBS, 2022); 3. revenues from privatization of more than \$7 billion⁵. Therefore, in the course of twenty years, by servicing the model of (semi)colony economy, Serbia spent what had been left by previous generations (privatization), what had been earned by a million compatriots from abroad (remittances) and what was to be earned by the future generations of its inhabitants (loans).

There are several economic indicators of the (semi)colonial position of today’s Serbia. One of them, for example, is the banking sector. While in Germany, France or Great Britain most banks are owned by domestic capital, formerly socialist East Europe is dominated by foreign bank capital (Dušanić, 2011). However, all the banks in Serbia except for one (“Postal Savings Bank”), are owned by foreign, primarily Euro-American structures. During only one year, the foreign banks took €1.5 billion from Serbia⁶.

² Transfer prices are the false presentation of prices at which a domestic subsidiary of a transnational company buys or sells products to the headquarters; it means that import prices are increased, while export prices are decreased totally in order to reduce or avoid profit tax; it can be seen, for example, from the data that exports from Serbia to Austria was €267 million (2011), but Austria’s data about imports from Serbia (for the same year) report €385 million – which means that in this way more than a hundred million euros was transferred only to Austria during that year (Radenković, 2017, p. 54).

³ It can also be seen if we compare, at three historical points – of which the first two refer to economy in a sovereign country – the difference between GDP per capita in Serbia and in Germany: Serbia in 1913 – 39% of German GDP; Serbia in 1960 – 40% of German GDP, and Serbia today – 13% of German GDP (Marković, 2015).

⁴ There are no reliable data about the exact amount of remittances; the World Bank estimates this amount at \$54,022 billion for the period 2007–2020. (WB, 2020), which makes the annual average of \$3,859 billion; this average was applied to the entire period 2001–2020.

⁵ Nowadays there are no official data about the total revenues from privatization (Stevanović, 2020a). The Privatization Agency announced earlier that in 2001-2008 Serbia earned €6.7 billion from privatization (B92, 2009).

⁶ This refers to 2012. It was found out by accident, only thanks to one foreign research study (Nišavić, 2013), since there are no systematic public records of that phenomenon.

Secondly, in Serbia, foreign capitalists receive from the Serbian government 14.5 times more subsidies for newly-opened facilities than Serbian capitalists (Ilić Krsić, 2021). The number of subsidies ranges from €10,000 to €142,000 by a newly-employed worker (Lalić, 2021). In this way, foreign companies in Serbia practically ensure free labour in several following years. Such practice is justified by the claim that subsidies are returned in the form of the tax paid by a foreign company. However, the data prove that the amount of subsidies is most frequently twice higher than the paid tax (Obradović, 2021). There are no available data about the exact amount of subsidies given by Serbia to date. Nevertheless, 304 agreements signed in 2006-2016 refer to the total amount of €439 million (Radenković, 2017, p. 68). Domestic capitalists also complain that foreigners invariably get large infrastructural jobs from the state (currently worth five billion euros) (Stevanović, 2020b), that the largest part of profits can be legally taken out from Serbia by a foreigner, while it is impossible for a domestic entrepreneur, and, finally, that a foreigner is exempted, unlike a domestic capitalist, from paying customs duties on importing production equipment (Marković, 2016a).

Thirdly, this concerns the position of domestic labour. The Labour Law was enacted in 2014 in such a manner that the Serbian authorities “accepted 65% of the recommendations of the Foreign Investors Council in Serbia” involved in the amendments to that Law – as the President of the Serbian Foreign Investors Council herself boasted at the time (D.I.K. 2017). The Serbian Government paid for the CNN commercial inviting foreign capital to Serbia since there are, as the commercial states, “high-skilled, low-cost workers” (CNN, 2014, 0:19). Sometimes as many as nine tens of the employees hired by foreigners work part time, which means that there are no unions, no payment of overtime hours, no short breaks, no free weekends... The following has been graphically described: “In Serbia, foreign investors feel like British tourists in Zakynthos: all norms - social, legal and moral – have been abolished and, here we go!” (Marković, 2016b).

In the political sphere, however, the order in Serbia is called *colonial democracy* by some authors (Antonić, 2020; Reljić, 2013; Bodrožić, 2010). Political parties compete in elections, but at political turning points (in 2008 or 2012) the National Assembly elects the government only after ambassadors and big capitalists agree about it (Antonić, 2022c: 164-166). It is believed that in 2000-2022, Serbia itself made fewer strategic economic decisions than it was done by the directors of IMF, World Bank or the EU Council of Commissioners.

The explanation of the methods of exploitation of informal colonies is based on the theory of capitalist surplus extraction, surplus drain. Economic surplus is “the difference between what a society produces and the costs of producing it” (Baran and Sweezy, 1966, p. 29). It is not the same as Marx’s value surplus from *Capital* (1867). Marx defines value surplus as the difference between the achieved value of the goods and the value of labour reproduction. However, Marx’s theoretical model relies on Ricardian assumption of a completely free market. In reality, today’s market consists of the chains of different hidden monopolies through which dominant economic actors eliminate the competitive market and systematically appropriate the unpaid value (*oligopoly capitalism*; Varoufakis, 2021). It enables the extraction of economic surplus from practically all production factors: land, raw materials, labour, energy, know-how, technology or capital (Clelland, 2012, p. 197).

The modern world capitalist system consists exactly of the pyramid of chained monopolies, with the global companies on its top, and local producers (subcontractors) at its

bottom. At each point of that pyramid, the actors with a higher position (companies or parts of them), thanks to their monopolist position, appropriate part of the value created by hierarchically lower actors. The classic case is Company “Apple” and its production chain. It is the company without its own factory (*fabless company*). “Apple” is at the top of the system that is made, from above, factories for component assembly, factories for component production and suppliers of raw materials. “Apple” controls the design, coordinates the entire production system and manages marketing and sale. “Apple” always hires several suppliers, imposing itself as the sole buyer, but also placing them into a mutually competitive position in order to reduce the price of their products. Suppliers must exert pressure on their own suppliers or reduce the labour price, destroy resources and the environment, ask for subsidies from the government (municipality) etc. “Apple” also grants loans to suppliers, forcing them to reduce the prices of the components below the market ones, transferring all its business risk on to them, and ensuring underpaid workforce for its products in the long run. Everything is apparently founded on free market negotiations. However, the system monopoly of dominant actors enables consistent extraction (outflow) of the system rent (Clelland, 2014).

Ensuring local parts of the system of hidden monopolies is the main role of the comprador elite. Here I will mention an illustrative case from Serbia. In Leskovac-based factory of “Yura Corporation”, the workers protested in 2016 because of poor work conditions and small wages (Bukvić, 2016b). In fact, the main problem was that the workers did not have their union primarily because the first six workers who tried to set it up had been fired. The Serbian law prohibits dismissal of union leaders in an enterprise. Nevertheless, these six workers were not formally union leaders, but only initiators. According to the regulation, they submitted their initiative to the relevant Ministry in order to be registered as a union. However, in Serbia there is a practice of the government informing privileged employers about the names of union organization initiators. This is supported by the testimony of the man who was at the very top of the administration (Pavlović, 2018, p. 259; 282). That is how the management of “Yura” learnt about the names of those six workers and they were immediately fired – just like all others who subsequently tried to form a union in “Yura” (Miladinović, 2018)⁷. In fact, for the beginning of its operations in Serbia (2010), in return for €32 million used mainly the existing production facilities during privatization, “Yura” got the government subsidy of €28 million (B92, 2012). The workers’ wages in “Yura” are even now less than €350, which means that, with the subsidies of €28 million, at the very beginning “Yura” practically got the unpaid labour of its 2,500 workers during 2 years and 8 months.

Here we can see a typical coalition of the comprador administration and transnational capitalists. The employer’s monopoly over labour is ensured by preventing trade union organization. The entire system is devised so that Serbian workers have no choice but to work for the foreign employer for minimum wages, with the explanation constantly imposed on them through ideological apparatuses “this is the way it is done in a competitive economy”. *Compradors* are in charge of maintaining and justifying this system in Serbia.

⁷ After the public had been alerted by this case, union organization was permitted in “Yura”. However, the only union member known to the factory management is the president of the factory union, while “the names of all other members are hidden from the management in order to avoid retaliation” (Miladinović, 2022). The local labour inspection has no objections to the conditions in “Yura”, which, of course, is not related to the fact that it had received two cars as a gift from “Yura” (Bukvić, 2016a).

COMPRADOR CONCEPT IN SERBIA

In Serbia, the concept of the comprador elite (bourgeoisie) as part of transnational capitalist structures was first developed by sociologist Vera Vratuša. As a consistent Marxist, she has analytically used the comprador concept for almost four decades (Vratuša, 1983: 164-165; 2007; 2010; 2012; 2013). Vratuša points to “the strategy of the planetary ruling class of transnational oligopolist financial bourgeoisie” in conducting “economic and military recolonization of the societies of the former, actually existing socialism, with the help of the bribed local comprador bourgeoisie” (Vratuša, 2010, p. 76). Moreover, as she explains, “comprador bourgeoisie mediates in the implementation of predatory privatization and colonial-enslaving sale of strategic systems”, “for the corrupting commission in its private accounts in foreign banks” (Vratuša, 2010, p. 73; cf. Vratuša, 2012, p. 235; 263).

In Serbia, according to Vratuša, “no authentic national bourgeoisie has been formed that would be interested in investing in domestic import substitution industry, in the protection of the national market and its expansion by permeation into foreign markets” (Vratuša, 2010, p. 73; cf. 2012, p. 80; 267; 2013, p. 218). Therefore, it may be said that “the ruling class in Serbia” is of a “mainly comprador character” (Vratuša, 2012, p. 235; cf. 267).

“Comprador bourgeoisie is, like the ‘Fifth Column’, ready to help in suppressing resistance of the local population to recolonization, to mediate in cheap sale of the national wealth produced by previous generations, and to destroy domestic production through unrestricted imports of surplus goods from the colonizing countries” (Vratuša, 2013, p. 218).

Recolonization is exactly such “repeated, renewed, forceful appropriation of economic, political, cultural and military sovereignty from the population of former colonies and semi-colonies, as well as “in some former self-proclaimed socialist societies” (Vratuša, 2013, p. 219; cf. 221).

Immediately after 5th October, economist Jovan B. Dušanić also warned that economic reforms envisaged for Serbia were better suited to a colony than to a sovereign country. He advocated that Serbia

“should avoid the destiny of a large number of small and underdeveloped countries in which national capital was involved in the service of international corporations by creating a (domestic, added by the author) comprador elite that, for the sake of serving transnational capital, was included in the peripheral layer of the world oligarchy” (Dušanić, 2020/2, pp. 51-52).

Dušanić also pointed to the specific character of new colonialism – *voluntariness*. In the creation of such impression, compradors were of key importance.

“Modern (neo)colonialism is much more dangerous and insidious than its classic form. Now it is no longer necessary to execute classic occupation – military occupation of a territory. It is enough to install the comprador quasi-elite in the key positions in small and weak countries. Unlike classic colonialism, which was forced and accompanied by the resistance of population and local elites, nowadays the political and financial quasi-elite actually asks and pleads to be colonized” (Dušanić, 2020/2, pp. 9-10).

In fact, finding comprador collaborators is much cheaper than former military occupation. “It is sufficient to pay well only several hundred or thousand compradors to extract huge profits from underdeveloped countries, and to keep the million majority of domestic population in poverty” (Dušanić, 2020/1, p. 106). And when a country finally falls under the power of global oligarchy and domestic compradors, it is practically doomed – poverty is its permanent destiny (Dušanić, 2020/2, p. 192).

In Serbia, Antičić is one of the sociologists who have used the comprador concept (2012). He sees domestic compradors and the global transnational capitalist class as parts of the same class structure. It uses the system rent through the exploitation of local population extracting available economic surpluses from a particular territory. Antičić presents a picture of Serbia’s class structure with two stratification axes (like in ethnically divided societies): one is dominant, or globalist-comprador, and the other one is subordinate, or national-bourgeois (Antičić, 2012b, pp. 45-74). Sociologist Ljubiša Mitrović also finds that “the comprador pseudo-elite, in the service of large capital and international financial aristocracy” creates “non-national internal regimes” that “sooner or later turn into puppet servants of foreign powers” (Mitrović, 2013, p. 697). Thus, after 2000, “the capitalist system of peripheral type, with the rule of tycoons and the comprador bourgeoisie was openly inaugurated” in Serbia as well (Mitrović, 2021, p. 27; cf. 33, 35). Therefore, as Mitrović concludes, “Serbia is in the hands of foreign corporations and domestic comprador bourgeoisie” (35–36; cf. 38, 39, 40).

In her monograph about privatization in Serbia, political scientist Marija Obradović points to the importance of comprador bourgeoisie not only during the acquisition of the means of production to the benefit of foreigners, but also as a subsequent protector of foreign interests and their efficient pressure group (Obradović, 2016, p. 96). She thinks that privatization in East Europe on the whole “proceeded in the interest of international” (Ibid., 129; cf. 133), while in Serbia “social capital as an accumulated surplus value was transferred into the hands of new comprador bourgeoisie and the foreign factor” (Ibid, p. 512). Sociologist Zoran Vidojević also finds that “Serbia was given the colony status by the West, for which domestic comprador elites are equally responsible” (Vidojević, 2015, p. 189). Thus, in Serbia a system was created, the essence of which is made by “the colonial-vassal position, mainly predatory privatization and dictatorship” (Ibid., p. 190). Such system exists, more or less, in all “countries with colonial-peripheral neoliberal capitalism”, where “globalization, de-sovereignization, colonization and neoliberalism make up a whole” (Vidojević, 2020, pp. 29-30).

Interest in the comprador concept in Serbian social science is proved by the recent translation of the article by Hungarian historian Márton Békés, entitled *We, Natives*, in the journal “Matica Srpska Social Sciences Quarterly” (Békés, 2022; original edition Békés, 2021). Békés’ article was translated because it speaks about former socialist countries of East Europe, as well as about the victims of “soft colonization and hybrid neo-colonialism” (Ibid., p. 130). The “invisible global empire” (Ibid., p. 132, p. 149) here acts through “comprador bourgeoisie” (Ibid., p. 140), primarily through “comprador intelligentsia” (Békés, 2022, p. 137), whose main task is to ensure “cultural hegemony” as the key lever of “colonial control” (Ibid., pp. 129-130). In that respect, Békés even speaks about comprador cultural “self-colonization” of East European countries (Ibid, pp. 140-141; cf. Kiossev, 1995), claiming

that the first step of resistance is “mental decolonization” (Ibid., p. 148), or “decolonization of our minds” (Ibid., p. 142; cf. Cabral, 2016, pp. 159-180).

This largely corresponds to the insights of the above-listed Serbian sociologists who mainly distinguish three comprador layers in Serbia:

1. *comprador economic and political elite*: directors and managers of foreign companies in Serbia, as well as ministers and other high government officials who are in an interest symbiosis with foreign capital, thus making the upper stratum of the local segment of TCC;
2. *comprador intelligentsia*: media, academic and cultural elite whose main ideological function is the normalization of the (neo)colonial position of Serbia, i.e., a form of an apology for the (neo)colonial position of Serbia;
3. *comprador bourgeoisie*: domestic capitalists integrated into the imperial network of chained monopolies, as well as a number of experts and senior employees working in foreign companies.

Although in the circle of social and humanities scientists in Serbia there are increasingly frequent debates about its (neo)colonial status, there is no agreement about the exact country (or a bloc of countries) towards which Serbia has its colonial position. Sociologist Miodrag Ranković sees Serbia as a victim of primarily American hegemonism and imperialism (Ranković, 2013, 2011, 2009, 2002, 1999), while sociologist Jovo Bakić asserts that “Serbia is a colony not only of the USA and the EU, but also of Russia and China” (FoNet, 2021). However, out of foreign capital that came to Serbia in 2010-2020, 67.6% came from the EU, 9.3% from Russia, 4.3% from China and 2.3% from the USA (SDI, 2020). In economic terms, Serbia is under clear domination of the EU, while in the media sphere, there is a shared interest of the EU and the USA. In 2001–2019, only one American agency (USAID) invested \$140 million in Serbian media and NGOs (Komarčević, 2022). The USA also has military control over the southern Serbian province (Vuletić, 2013, p. 262) and has a strong influence on Serbian politics, (Antonić, 2022c). In fact, the Ukrainian crisis has shown the hierarchy of power in Europe, since the EU member-states are, at their own expense, forced to follow the US politics of rigorous sanctions against Russia (Dimitrijević & Dželetović, 2022, pp. 763-764; Cvetković, 2022, p. 836), while the identical ruthless pressure for imposing sanctions has been transferred from the EU downwards, including, among others, Serbia.

Although in Serbia there has been no special sociological research of the comprador faction of TCC, the findings of experiential research point to the process of diverging of the elite and citizens towards the political, economic, cultural and social level (Pešić, 2018). It is a significant indicator of different, and even opposing interests of the upper and lower layers, which is an indispensable prerequisite for class identification. In the phenomenon of compradorship there is, however, a pronounced status dimension, particularly when comprador intelligentsia is concerned. That is why any future research of the phenomenon of compradorship in Serbia should contain elements not only of the class analysis, but also of the status analysis (Antonić, 2022a, pp. 111-131). Such research could also examine the above-mentioned hypothesis about the potential double axis of stratification in today's Serbia, primarily when it comes to upper and middle layers (globalist-comprador and national-bourgeois axes).

CONCLUSION

Serbia has a developed network of sociological institutions (four university centres and two institute centres) capable of fully forming, in theoretical terms, a synthetic approach to the post-colonial position of Serbia (through the world system theory and the TCC concept), from which corresponding experiential research might result afterwards. However, the theoretical and research focus of a larger part of Serbia's sociological community is directed towards other, often not extremely important matters (Antičić, 2022a, p. 8; 2012a, pp. 39-68), and that is why the application of the neocolonial-comprador paradigm to the modern Serbian society is still insufficiently present. Namely, the majority of Serbian sociologists either do not assess Serbia's position as neocolonial, or they think it is a question too difficult for either theoretical reflection or experiential research. In any case, more intensive work on this topic, from a theoretical debate to conceiving and conducting of experiential research, remains one of the potential future tasks of Serbia's sociological community.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Andelković, P. (2013). Bad Students of Mother History: Yugo-fanaticism, Euro-fanaticism and De-Sovereignization of Serbia. In: V. Vuletić, J. Ćirić, U. Šuvaković (Eds.) *Globalization and Sovereignty Decline* (215–238). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, <http://skr.rs/zkHf>. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVm-KuYYMVVqLUFURWl0UEtsZms/view?resourcekey=0-05AOqUWoc7gVWNd-d50LPFg> [In Serbian]
- Antičić, S. (2022a). *Boring Sociology - About a Tiring topic Such as Class*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, <http://skr.rs/zkrE> [In Serbian]
- Antičić, S. (2022b). Chinese Comprador Experience of the Day. In: V. Cvetković, Ž. Obradović, V. Ajzenhamer (Eds.) *Chinese Socialism and Modern World Order: One Hundred of the Communist Party of China* (49–70). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet bezbednosti, <https://sn.rs/tdjur> [In Serbian]
- Antičić, S. (2022c) *There Can Be Only One: the History of Presidential Elections in Serbia 1989–2022*. Andrićgrad–Višegrad: Andrićev institut, <http://skr.rs/zkYz> [In Serbian]
- Antičić, S. (2020) On the Character of 5th October: Revolution, but What Kind of It? In: S. Orlović, D. Kovačević (Eds.), *Twenty Years of 5th October* (47–70). Beograd: Fakultet političkih nauka & Hanns Seidel Stiftung, <http://skr.rs/zncI> [In Serbian]
- Antičić, S. (2012a). *Devil, History and Feminism; Sociological Adventures*. Kragujevac: Centar slobodarskih delatnosti, <https://sn.rs/tx1sf> [In Serbian]
- Antičić, S. (2012b). *Bad Infinity: Contributions to the Sociology of the Serbian Society oša*. Beograd: Službeni glasnik, Dosije, <https://sn.rs/k9cdm> [In Serbian]
- Arsenijević Mitrić, J. (2016). *Terra amata vs. terra nullius: Discourse on (Post)Colonialism in the Works of B. Wongar and J-M. G. Le Clézio*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet [In Serbian]

- Barton, G. A. (2014). *Informal Empire and the Rise of One World Culture*. New York: Palgrave Macmillan, <http://skr.rs/znmC>
- Barton, G. A. and Bennett B. M. (2010). Forestry as Foreign Policy: Anglo-Siamese Relations and the Origins of Britain's Informal Empire in the Teak Forests of Northern Siam, 1883–1925, *Itinerario: Journal of Imperial and Global Interactions*, 34(2), 65–86.
- Békés, M. (2021). We the Natives, *The Hungarian Conservative*, 1, 1, 56–75. <http://skr.rs/zkYT>
- Békés, M. (2022). We, the Natives. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 73, no. 181 (1/2022), 129–149. <http://skr.rs/zkYu> [In Serbian]
- Beta (2022). Chinese Companies Zijin and HBIS were the greatest exporters to Serbia in 2021, *Danas*, 25 January 2022. <http://skr.rs/zkHU> [In Serbian]
- Bodrožić, Đ. (2010). Colonial Democracy, *Nacionalni interes*, no 2/2010, 9–22, <http://skr.rs/zk79> <https://doi.org/10.22182/ni.822010.1> [In Serbian]
- Brdar, M. (2012): *Chronicle of Destroyed Troy*; book 1, *Serbia in Deconstruction Processes*; book 2, *Serbian Intelligentsia in "Pissoirization"*; discussions with Biljana Đorović (2004–2011). Kragujevac: Centar slobodarskih delatnosti; Bačka Palanka: Logos [In Serbian]
- Bukvić, Lj. (2016a). Ministry of Labour; we gave got two cars from Yura. *Danas*, 24 July 2016, <http://skr.rs/zk22> [In Serbian]
- Bukvić, Lj. (2016b). They are not allowed to go to the toilet; they are forced to wear diapers, *Danas*, 27 April 2016, <http://skr.rs/zk2D> [In Serbian]
- B92 (2012). Yura investments were paid by the state, *B92*, 9 October, <http://skr.rs/zk2Y> [In Serbian]
- B92 (2009). Earnings from privatization €6.7 billion. *B92*, 24 March, <http://skr.rs/zkQl> [In Serbian]
- Cabral, A. (2016) *Resistance and Decolonization*, transl. by Dan Wood. Lanham: Rowman & Littlefield, <http://skr.rs/zkYB>
- Clelland, D. (2014) The Core of the Apple: Dark Value and Degrees of Monopoly in Global Commodity Chains, *Journal of World-Systems Research*, 20 (1), 82–111, <http://skr.rs/zk2O>
- Clelland, D. (2012). Surplus Drain and Dark Value in the Modern World-System. In: C. Chase-Dunn and S. Babones, *Routledge Handbook of World-Systems Analysis* (197–205). London: Routledge, <http://skr.rs/zk2w>
- CNN (2014): Invest in Serbia, *YouTube*, <http://skr.rs/zkQC>
- Crnemarković, J. (2010). A Review of Foreign Trade Exchange of Goods of the Republic of Serbia in the period 1988-2009, *Trendovi*. Beograd: Republički zavod za statistiku <http://skr.rs/zkQ3> [In Serbian]
- Cvetković, V. N. (2022). History resurrected: Ideological metamorphoses of the global order, *Sociološki pregled*, 56 (3), 832–872. <http://skr.rs/zXlJ> DOI: 10.5937/socpreg56-40414
- Ćirjaković, Z. (2022). *Neocolonial Serbia. The State and the Society during the Rule of Aleksandar Vučić*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- FoNet (2021) Jovo Bakić: Serbia is a colony of the USA, the EU, Russia and China, *Danas*, 27 February 2021, <http://skr.rs/zkrf> [In Serbian]
- Gallagher, J. and Robinson, R. (1953). The Imperialism of Free Trade, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 6, No. 1, 1–15, <http://skr.rs/zkD5>

- Darwin, J. (1997). Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion, *English Historical Review*, 112 (447), 614–42.
- D. I. K. (2017): “Mihajlova: The Greatest Success, the Labour Law”, *Večernje novosti*, 11 October 2017, <http://skr.rs/Pne> [In Serbian]
- Dimitrijević, B. S., Dželetović, M. U. (2022). The war in Ukraine and changes in the global economic system, *Sociološki pregled*, 56 (3), 763–796, <http://skr.rs/zXlr> DOI: [10.5937/socpreg56-40104](https://doi.org/10.5937/socpreg56-40104)
- Dušanić, J. B. (2020/1). *Economic Trilogy*. Vol. 1: *Economy of Postmodern and Neoliberalism*; (2020/2): Vol. 2: *Cattle-based Economy and the Washington Agreement*; (2020/3): Vol. 3: *With a Book against the Crisis and Benign Stumbles*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- Dušanić, A. J. (2011). *Ownership Structure of Banks: Difference in the Degree of Foreign Capital Share in the countries of “Old” and “New” Europe and the Specific Features of Slovenia*. Beograd: Beogradska bankarska akademija [In Serbian]
- Ilić Krsić, D. (2021) Drakulić: We will bring engineers from India, *NI*, 26 May, <http://skr.rs/zkQx> [In Serbian]
- Katić, N. (2018). *Cruel New World*. Beograd: Catena mundi [In Serbian]
- Kiossev, A. (1995). The Self-Colonization Cultures. In: D. Ginev, F. Sejersted, and K. Simeonova (Eds), *Cultural Aspects of the Modernisation Process (73-81)*. Oslo: TMV <http://skr.rs/zkYr>
- Komarčević, D. (2022). International organizations reject the Prime Minister’s allegations that they finance the protests in Serbia, *Radio slobodna Evropa*, 27 January 2022, <http://skr.rs/zkrK> [In Serbian]
- Lalić A. (2021) Serbia gives €14.2 million to the company accused of child exploitation, *Nova.rs*, 9 October, <http://skr.rs/zkQI> [In Serbian]
- Lompar, M. (2018). *Freedom and Truth: Notes about the Change of Awareness*. Beograd: Catena mundi [In Serbian]
- Mandel, E. (1971). Imperialism and national bourgeoisie in Latin America, *International: Theoretical Journal of the International Marxist Group*, Vol. 1, no. 5, 7–17, <http://skr.rs/zkQs>
- Mandić, S. (2015). Position of Serbia in the global capitalist system, *Kultura* no. 148, 80–101, <https://sn.rs/r4o6c> DOI: [10.5937/kultura1548080M](https://doi.org/10.5937/kultura1548080M) [In Serbian]
- Marković, R. (2016a). Zoran Drakulić about Bor and Serbian Businessmen, *Vreme*, 8 December 2016, <http://skr.rs/zkQV> [In Serbian]
- Marković, R. (2016b). Mario Reljanović, Black days for workers, *Vreme*, 15 December 2016, <http://skr.rs/zkQZ> [In Serbian]
- Marković, S. G. (2015). The Balkans: 100 years of the road from semi-periphery to periphery, *Politika*, 5 January 2015, p. 6, <http://skr.rs/zkQ7> [In Serbian]
- Miladinović, Z. (2018). Whoever wants a union in Yura will be fired, *Danas*, 3 May 2018, <http://skr.rs/zk2Q> [In Serbian]
- Mitrović, Lj. (2021). Between the liberal-democratic revolution and neo-conservative restoration: sociological and geopolitical marginalia about 5th October, *Nacionalni interes*, 1/2021, 23–43, <http://skr.rs/zkR5> <https://doi.org/10.22182/ni.4012021.1> [In Serbian]
- Mitrović, Lj. (2013). Implications of the globalization process for deterritorialization of the state sovereignty and metamorphosis of cultural identity. In: V. Vuletić, J. Ćirić, U.

- Šuvaković (Eds.) *Globalization and Sovereignty Decline* (683-700). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, <http://skr.rs/zkHf>. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqLUFURWl0UEtsZms/view?resourcekey=0-05AO-qUWoc7gVWNdd50LPFg> [In Serbian]
- Nkrumah, K. (1965). *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism*. London: Thomas Nelson & Sons, <http://skr.rs/zkDl>
- Obradović, M. (2021). Geox gets twice as many subsidies than the amount of its tax paid, *Danas*, 29 July, <http://skr.rs/zkQb> [In Serbian]
- Obradović, M. (2016). *Chronicle of the Transition Graveyard: Privatization of State-Owned Capital in Serbia 1989–2012. – Economic-Historical Analysis*. Beograd: Nova srpska politička misao, Institut za noviju istoriju Srbije [In Serbian]
- Osterhammel, J. (1986). Semi-Colonialism and Informal Empire in Twentieth-Century China: Towards a Framework of Analysis. In: W. J. Mommsen et al., *Imperialism and After: continuities and discontinuities* (ed.), 290–314. London: Allen & Unwin, <http://skr.rs/zkDP>
- NBS (2022). Foreign Debt Balance by the Type of Debtors and by Foreign Creditors, *Narodna banka Srbije*, 30 June 2022, <http://skr.rs/zktx> [In Serbian]
- Nišavić, D. (2013). Banks take Blac out €1.5 billion, *Blic*, 9 May, <http://skr.rs/zkQt>
- Pavlović, B. (2018). *A Step into Freedom: Sharpening the Picture of Geopolitical Processes*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- Pavlović, D. (2018): *Money-wasting Machine: Five Months in the Ministry of Economy*, 3rd edition. Beograd: Dan Graf [In Serbian]
- Pešić, J. (2018). Characteristics of structural and value-ideological divergence of population and elites in the context of global rise and crisis of neoliberalism in Serbia. In: J. Pešić, V. Backović, A. Mirkov (Eds.), *Serbia in the Conditions of the Global Crisis of Neoliberal Form of Capitalist Regulation* (29–52.). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, <http://skr.rs/zkrt>, [In Serbian]
- Radenković, I. (2017). *Foreign Direct Investments in Serbia*, translated from English by Maja Solar. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, <http://skr.rs/zkQz> [In Serbian]
- Ranković, M. (2013). *Sociology, Fairy Tales, Memories*. Beograd: Copy studio [In Serbian]
- Ranković, M. (2011). *New Imperialism: Current Encounters*. Beograd: M. Ranković [In Serbian]
- Ranković, M. (2009). *Globalization and New Imperialism*. Beograd: M. Ranković [In Serbian]
- Ranković, M. (2002). Defining of word: Global hegemony, *Sociološki pregled*, 36 (3–4), 323–375, <http://skr.rs/zkYw> DOI: [10.5937/socpreg0203323R](https://doi.org/10.5937/socpreg0203323R) [In Serbian]
- Ranković, M. (1999). New world hegemonism and its dilemmas, *Sociološki pregled*, 33(1–2), 3–11, <http://skr.rs/zkYV> DOI: [10.5937/socpreg9901003R](https://doi.org/10.5937/socpreg9901003R) [In Serbian]
- Reljić, S. (2013) Spreading of the democratic culture as an industry of the new colonial consciousness or: Is culture of resistance the only democratic culture today in Serbia, *Kultura*, no. 140, 364–389, <http://skr.rs/zkQy> DOI: [10.5937/kultura1340364R](https://doi.org/10.5937/kultura1340364R) [In Serbian]
- Rešetka (2022). Whole 'Yura' on minimal wages, in 'Aptiv' 10% more than that. *Rešetka*, 2 October 2022, <http://skr.rs/zk2I> [In Serbian]

- Ružičić, D. (2017). *Economic Colonialization of Serbia*. Beograd: D. Ružičić [In Serbian]
- SGJ (2000). *Statistical Yearbook of Yugoslavia 2000*. Beograd: Savezni zavod za statistiku. <http://skr.rs/zkQa>
- SGS (2021). *Statistical Yearbook of Serbia*. Beograd: Republički zavod za statistiku. <http://skr.rs/zkxS>
- SGS (2019). *Statistical Yearbook of Serbia*. Beograd: Republički zavod za statistiku. <http://skr.rs/zkx0>
- SGS (2014). *Statistical Yearbook 2014*, Editor-in-chief A. Milojić, Year 24. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije. <http://skr.rs/zkQM>
- SGS (2000). *Statistical Yearbook of Serbia*, Year 33, Ed. J. Šalinović. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije <http://skr.rs/zkD6>
- SDI (2020). Foreign direct investments 2020. *EU Delegation to Serbia*. <http://skr.rs/zkr0>
- Spivak, G. C. (1999): *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, <http://skr.rs/zkH0>
- Stevanović, M. N. (2020a). Was privatization criminogenic, nepotic, tycoon or neocolonial?, *Danas*, 7 August 2020, <http://skr.rs/zkQO>
- Stevanović, M. N. (2020b). Serbia gives foreign companies jobs worth about five billion euros. *Danas*, 12 October, <http://skr.rs/zkQr>
- Stojanović, Đ. (2022) Sketch of Serbian postcolonial circumstances: Serb, serb and Serb, *Srpska politička misao*, 3/2022, 11–27, <http://skr.rs/zkxU> <https://doi.org/10.22182/spm.7732022.1> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2013). Globalization, 'New World Order' and consequences of transition in the Western Balkans. In: V. Vuletić, J. Čirić, U. Šuvaković (Eds.) *Globalization and Sovereignty Decline* (1047-1058). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, <http://skr.rs/zkHf>. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqLUFUR-Wl0UEtsZms/view?resourcekey=0-05AOqUWoc7gVWNdd50LPFg> [In Serbian]
- Šutović, M. (2017). Globalization or colonialism by different means. In: U. Šuvaković, V. Čolović, O. Marković Savić (Eds.) *Globalization & Glocalization* (982–994). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini; Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za političke studije <http://skr.rs/zkYU> Available at https://drive.google.com/file/d/1L5OVkL-e_6tONSSmw_W1S4jyTTEvvDF3/view [In Serbian]
- Varoufakis, Y. (2021). Techno-Feudalism Is Taking Over, *Project Syndicate*, Jun 28, <http://skr.rs/zk2I>
- Vidojević, Z. (2020). Neoliberalism does not have to be one's destiny. In: J. Dušanić (2020/3), *With a Book against the Crisis and Benign Stumbles* (21-32). Beograd: Filip Višnjic [In Serbian]
- Vidojević, Z. (2015). *Failures and Alternatives: A Threat of Destruction and Resistance Ethics*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Vladušić, S. (2018). *Literature and Comments: Instruction for Armed Rebellion*, 2nd edition. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Vratuša, V. (2013). Globalization or recolonization? In: V. Vuletić, J. Čirić, U. Šuvaković (Eds.) *Globalization and Sovereignty Decline* (215-238). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta

- u Prištini, <http://skr.rs/zkHf>. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVm-KuYYMVVqLUFURWl0UEtsZms/view?resourcekey=0-05AOqUWoc7gVWNdd50LP-Fg> [In Serbian]
- Vratuša, V. (2012). *Transition – where from and where to?* Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, <http://skr.rs/zkRp> [In Serbian]
- Vratuša, V. (2010). Elites in post-socialism or comprador bourgeoisie in the process of restoration of peripheral capitalism? *Nacionalni interes*, Year 6, no. 3, pp. 51-80, <http://skr.rs/zkR9> <https://doi.org/10.22182/ni.932010.2> [In Serbian]
- Vratuša, V. (2007). Comprador bourgeoisie. In: A. Mimica, M. Bogdanović (Eds) *Dictionary of Sociology* (248–249). Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Vratuša, V. (1983). Development strategies of developing countries and class interests. In: M. Ranković (Ed.) *Researching and planning social change and development* (158–184). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu [In Serbian]
- Vuletić, V. (2013). Globalization and De-Sovereignization. In: V. Vuletić, J. Ćirić, U. Šuvaković (Eds.) *Globalization and Sovereignty Decline* (251-265). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, <http://skr.rs/zkHf>. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVm-KuYYMVVqLUFURWl0UEtsZms/view?resourcekey=0-05AOqUWoc7gVWNdd50LP-Fg> [In Serbian]
- Winn, P. (1976). British informal empire in Uruguay in the nineteenth century, *Past and Present* vol. 73, No 1, 100–126.
- WB (2020): World Bank, *Annual Remittances Data*, updated as of April 2020, <http://skr.rs/zkQg>

APPENDIX / ПРИЛОГ

Табела 1. Сјољнопрјовински дефицити Србије 2000–2020
/ Table 1. Foreign trade deficit of Serbia 2000-2020.

Година / Year	У мил. \$ / in mil. \$	Година / Year	У мил. \$ / in mil. \$
2000.	-1.772	2011.	-8.081
2001.	-2.540	2012.	-7.700
2002.	-3.539	2013.	-5.939
2003.	-4.718	2014.	-5.351
2004.	-7.230	2015.	-4.499
2005.	-5.979	2016.	-4.016
2006.	-6.744	2017.	-4.923
2007.	-9.729	2018.	-6.644
2008.	-11.902	2019.	-7.098
2009.	-7.462	2020.	-6.732
2010.	-6.675	Укупно / Total	-129.273

Извори: / Sources: 2000–2008: Crnomarković, 2010, p. iii; 2009–2013: SGS, 2014, p. 309; 2014–2018: SGS, 2019, p. 299; 2019–2020: SGS, 2021, p. 313.